

Broj: 06-6-975/03-2

**ARHEOLOŠKO PODRUČJE - ANTIČKI VOJNI LOGOR NA GRAČINAMA U
HUMCU, OPĆINA LJUBUŠKI**

Oktobar/listopad 2003.
October 2003.

Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika, na temelju članka V stavak 4. Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i članka 39. stavak 1. Poslovnika o radu Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika, na sjednici održanoj od 7. do 11. listopada 2003. godine, donijelo je

ODLUKU

I

Arheološko područje – antički vojni logor na Gračinama u Humcu, općina Ljubuški proglašava se nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine (u daljnjem tekstu: nacionalni spomenik).

Nacionalni spomenik se nalazi na lokaciji koja obuhvata k.č.2268, 2269, 2270, 2274, 2275, 2276, 2284, 2285, 2286, 2290, 2291, naziv parcele Gračine, k.o. Humac, općina Ljubuški, Federacija Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina.

Nacionalni spomenik čini Arheološko područje lokaliteta Gračine sa antičkim vojnim logorom i pokretno naslijeđe pronađeno na arheološkom području koje se nalazi u zbirkama Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Muzeju Hercegovine u Mostaru i Muzeju u Franjevačkom samostanu u Humcu, a koji su popisani u inventarnim knjigama nalaza muzeja.

Na nacionalni spomenik se primjenjuju mjere zaštite i rehabilitacije utvrđene Zakonom o provedbi odluka Povjerenstva za zaštitu nacionalnih spomenika uspostavljenog prema Aneksu 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini ("Službene novine Federacije BiH", br. 2/02 i 27/02.).

II

Vlada Federacije Bosne i Hercegovine (u daljnjem tekstu: Vlada Federacije) dužna je osigurati pravne, znanstvene, tehničke, administrativne i financijske mjere za zaštitu, konzervaciju, prezentaciju i rehabilitaciju nacionalnog spomenika.

Vlada Federacije dužna je osigurati sredstva za izradbu i provedbu potrebne tehničke dokumentacije za rehabilitaciju nacionalnog spomenika.

Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika (u daljnjem tekstu: Povjerenstvo) utvrdit će tehničke uvjete i osigurati financijska sredstva za izradbu i postavljanje informacione ploče sa osnovnim podacima o spomeniku i odluci o proglašenju dobra nacionalnim spomenikom.

III

U cilju trajne zaštite nacionalnog spomenika utvrđuje se sljedeće:

I zona zaštite obuhvata k.č. 2268, 2269, 2270, 2274, 2275, 2276, 2284, 2285, 2286 2290,2291, naziv parcele Gračine, što uključuje lokalitet Gračine sa arheološkim ostacima rimskog logora.

U ovoj zoni provode se sljedeće mjere zaštite:

- dopušteni su samo istraživački i konzervatorsko-restauratorski radovi , uključujući i one koji imaju za cilj prezentaciju spomenika, uz odobrenje federalnog ministarstva nadležnog za prostorno uređenje i stručni nadzor nadležne službe zaštite naslijeđa na razini Federacije Bosne i Hercegovine (u daljnjem tekstu: nadležna služba zaštite);

- zabranjeno je izvođenje bilo kakvih radova koji bi mogli utjecati na izmjenu područja i uništavanje arheološkog sloja do provođenja arheoloških istraživanja;

- nije dopušteno odlaganja otpada;

- prostor nacionalnog spomenika bit će otvoren i dostupan javnosti;

- prostor nacionalnog spomenika može se koristiti u edukativne i kulturne svrhe.

II zona zaštite obuhvata k. č. 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2271, 2272, 2273, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2287, 2288, 2289, 2292, 2293, 2294, 2295, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310.

U ovoj zoni provode se sljedeće mjere zaštite:

- nije dopušteno izvođenje radova koji bi mogli utjecati na izmjenu područja i uništavanje arheološkog sloja do provođenja arheoloških istraživanja;

- nije dopuštena nova izgradnja, a dopušteni su radovi na obnovi objekata koji su postojali prije 1992. godine, uz poštivanje uvjeta maksimalne katnosti P+1 (6,5 m visine do krovnog vijenca).

III zona zaštite obuhvata parcele koje graniče sa II zaštitnom zonom između prometnica koje omeđuju lokalitet.

U ovoj zoni dopuštena je obnova objekata koji su postojali prije 1992. godine i izgradnja novih objekata uz poštivanje uvjeta maksimalne katnosti P+1 (6,5 m visine do krovnog vijenca).

Ukoliko se pri građevinskim i drugim radovima naiđe na pokretne predmete ili nepokretne ostatke koji upućuju na arheološki sloj, potrebno je odmah o tome obavijestiti nadležnu službu zaštite i obustaviti poduzete radove dok se ne provedu arheološka istraživanja.

IV

Iznošenje dobara pokretnog naslijeđa iz točke I stavak 3. ove odluke (u daljnjem tekstu: pokretna dobra) iz Bosne i Hercegovine nije dopušteno.

Iznimno od odredbe stavka 1. ove točke, dopušteno je privremeno iznošenje pokretnih dobara iz Bosne i Hercegovine radi prezentacije ili

konzervacije, ukoliko se utvrdi da konzervatorske radove nije moguće izvršiti u Bosni i Hercegovini.

Odobrenje u smislu prethodnog stavka daje Povjerenstvo, ukoliko nedvojbeno bude utvrđeno da to ni na koji način neće ugroziti pokretna dobra. Povjerenstvo u svom rješenju o odobrenju privremenog iznošenja utvrđuje sve uvjete pod kojima se to iznošenje može izvesti, rok za povrat u Bosnu i Hercegovinu, kao i zaduženje pojedinih organa i institucija na osiguranju tih uvjeta i o tome obavještava Vladu Federacije, nadležnu službu sigurnosti, carinsku službu Bosne i Hercegovine i javnost.

V

Stavljaju se van snage svi provedbeni i razvojni prostorno - planski spisi koji su u suprotnosti sa odredbama ove odluke.

VI

Svatko, a posebno nadležni organi Federacije Bosne i Hercegovine, kantona, gradske i općinske službe suzdržat će se od poduzimanja bilo kakvih radnji koje mogu oštetiti nacionalni spomenik ili dovesti u pitanje njegovu zaštitu i rehabilitaciju.

VII

Ova odluka dostavit će se Vladi Federacije, federalnom ministarstvu nadležnom za prostorno uređenje, nadležnoj službi zaštite i općinskom organu uprave nadležnom za poslove urbanizma i katastra, radi provedbe mjera utvrđenih u toč. II - VI ove odluke i nadležnom općinskom sudu radi upisa u zemljišne knjige.

VIII

Sastavni dio ove odluke je obrazloženje sa pratećom dokumentacijom, koje je dostupno na uvid zainteresiranim osobama u prostorijama i na web stranici Povjerenstva (<http://www.aneks8komisija.com.ba>).

IX

Prema članku V, stavak 4. Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, odluke Povjerenstva su konačne.

X

Ova odluka stupa na snagu danom donošenja i objavit će se u «Službenom glasniku BiH» .

Ovu odluku Povjerenstvo je donijelo u sljedećem sastavu: Zeynep Ahunbay, Amra Hadžimuhamedović, Dubravko Lovrenović, Ljiljana Ševo i Tina Wik.

Predsjedateljka Povjerenstva
Amra Hadžimuhamedović

Broj: 06-6-975/03-2
8. listopada 2003. godine
Sarajevo

O b r a z l o Ź e n j e

I – UVOD

Na temelju Zakona o provedbi odluka Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika, uspostavljenog prema Aneksu 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, članka 2, stavka 1, "nacionalni spomenik" je dobro koje je Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika proglasilo nacionalnim spomenikom sukladno čl. V i VI Aneksa 8., Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, kao i dobra upisana na Privremenu listu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine («Službeni glasnik BiH», broj 33/02), sve dok Povjerenstvo ne donese konačnu odluku o njihovom statusu, a za što ne postoji vremensko ograničenje i bez obzira da li je za dotično dobro podnesen zahtjev.

Povjerenstvu je podnesena peticija u rujnu 2003. godine za proglašenje dobra nacionalnim spomenikom, od strane Ogranka Matice hrvatske, Ljubuški.

Sukladno odredbama Zakona, a na temelju članka V, stavak 4. Aneksa 8. i članka 35. Poslovnika o radu Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika, Povjerenstvo je pristupilo provedbi postupka za donošenje konačne odluke za proglašenje dobra nacionalnim spomenikom.

II - PRETHODNI POSTUPAK

U postupku koji prethodi donošenju konačne odluke o proglašenju izvršen je uvid u:

- dokumentaciju o lokaciji imovine i sadašnjem vlasniku i korisniku dobra (kopiju katastarskog plana i zemljišnoknjižni izvadak),
- podatke o sadašnjem stanju i namjeni dobra, uključujući i opis i fotografije, podatke o eventualnim oštećenjima tijekom rata, podatke o eventualnim intervencijama na restauraciji ili drugoj vrsti radova na dobru, itd.,
- sadašnje stanje dobra;
- povijesnu, arhitektonsku ili drugu dokumentarnu građu o dobru.

Na temelju uvida u prikupljenu dokumentaciju i stanje dobra utvrđeno je sljedeće:

1. Podaci o dobru

Lokacija

Naselje Humac nalazi se oko 5 km jugozapadno od Ljubuškog. Danas je to skoro predgrađe Ljubuškog. Područje na kojem leži lokalitet Gračine u Humcu, nalazi se na platou između lijeve obale rijeke Trebižata na jugu i naselja Humac na sjeveru. Zemljište pod nazivom Gračine zahvata preko 4 hektara zemljišta (Bojanovski, 1980., 10). Rimski vojni logor je izgrađen na terenu koji je ravan, pregledan i ocjedit. Oko 450 m južno od logora nalazi se most preko Trebižata, a

vjerojatno je tu negdje bio i most u antičko doba. Lokalitet je omeđen sa 3 strane lokalnim putovima, a sa sjeverozapada cestom Vrgorac-Ljubuški.

Povijesni podaci

Oko polovice 2. stoljeća prije naše ere donji dio Neretve postao je mostobran za rimsko osvajanje teritorija plemena Delmata u srednjoj Dalmaciji i dalje na istok, teritorija u unutrašnjosti (tj. današnja Bosna).

Rimska kolonija Narona je 135. godine prije naše ere ušla u sastav Rimske Ilirije. Od tada pa sve do 9. godine naše ere, do pacifikacije cijele ilirske teritorije, *Narona*, danas Vid kod Metkovića, je bila baza za daljnje napade na Delmate. Bez obzira odakle napadali Delmate, sa sjevera ili sa mora, Rimljani su bili prisiljeni držati jači garnizon u Naroni zbog bočne zaštite južnih posjeda i saveznika južno od Neretve. Gdje se nalazio takav logor, nije poznato. Delmati su u dolinu donje Neretve mogli upadati samo kroz krašku dugodolinu "žlibina" koja se pružala između Tiluriuma (Trilja) i Narone. Istom dolinom Rimljani su mogli polaziti u napad na Delmate.

Prema mišljenju istraživača lokaliteta Gračine, I. Bojanovskog, vojni logor na Gračinma podignut je da štiti obližnju rimsku koloniju Naronu (*colonia Iulia Narona*). Narona se razvila u najznačajnije naselje, pored Epidaurusa (Cavtata) na području južnog Jadrana. U rang kolonije podigao ju je jedan od vladara iz dinastije Julijevaca, Cezar, August ili Tiberije (Bojanovski, 1988., 117).

Nakon Oktavijanova Ilirskog rata (35-33. godine prije naše ere) Narona je postala definitivno značajan politički i upravni centar u pokrajini. Nalazila se na križanju starih trgovačkih putova, a kako je Neretva u donjem toku bila plovna, u Naronsku luku su mogli pristajati morski brodovi. Krajem Republike i početkom Carstva izgrađena je u provinciji Dalmaciji dobra cestovna mreža. Narona je ležala na glavnoj itinererskoj mreži, uz cetu Akvileja - Drač.

Ager (upravnu oblast) kolonije Narone (*Ager Naronitanus*) obuhvatao je skoro cijeli teritorij današnje zapadne Hercegovine, od Imotskog polja na zapadu, Duvanjskog na sjeverozapadu koja su nastanjivali Delmati, do Vidoškog polja na lijevoj obali Neretve, gdje su živjeli Daorsi.

Poslije pada ilirske države 167. godine prije naše ere ovaj predio polako, ali sustavno naseljavaju doseljenici, italiski kolonisti kojima se dodjeljuje najbolja zemlja, a ilirsko, domorodačko stanovništvo je potisnuto u unutrašnjost (Ljubuški, Brotnjo, Čapljina, Cim kod Mostara).

Kroz poručje agera Narone, čiji je jedan dio obuhvatao porječja Tihaljine, Mlade i Trebižata, prolazio je dio magistralne primorske ceste Salona-Narona. Trasa ceste vodila je od Narone, preko Bijače, Humca i Klobuka, te kroz dolinu Tihaljine u Imotsko polje i dalje do Solina. Ostaci rimskih aglomeracija su naročito brojni na dijelu trase Narona-Klobuk na kojem se nalazi i Humac (Pašalić, 1960., 57).

Narona je bila jedan od ciljeva napada Delmata, ilirskog plemena, koji je nastanjivalo predjele Imotskog i Duvanjskog polja, područja na zapadu do rijeke Krke. Zadnjih godina Cezarove vladavine postala je vojna baza u ratu protiv Delmata. Prvi spomen nekog vojnog logora kod Narone sačuvan je u tekstu

prvog pisma, datiranog 5. prosinca 45. godine, što ga je Cezarov general Vatinije napisao u svom vojnom stanu (*ex castris Narona*) Ciceronu.

Arheološkim putem nije definitivno utvrđeno kada je logor u Humcu građen. Najstariji pečati na tegulama (krovnoj cigli) imaju pečat figline, tj. ciglane *Q.C.P. Pansiana* iz 43-42. godine prije naše ere. U logoru je nađeno nekoliko ranih Augustovih novčića iz 31. godine prije naše ere. Istraživači pretpostavljaju da je logor nastao najkasnije do 14. godine naše ere kada je car Tiberije u okolici Ljubuškog, tj u Lubuško polje (*pagus Scunasticus*) doveo veterane VII legije koja je imala logor u Tilurijumu (Gardun kod Trilja) (Bojanovski, 1988., 124, 367). Ipak, najstariji tvrdi građevinski materijal potječe iz druge polovice I stoljeća prije naše ere, a povijesni podaci govore da je bilo razloga za izgradnju logora u vrijeme od 53 . do 39. godine radi borbi sa Delmatima ili za vrijeme Augustava pohoda na Delmate od 35. do 33. godine prije naše ere (Bojanovski, 1985., 67; isti 1988., 367).

U logoru su boravile razne vojne, pomoćne jedinice (kohorte), koje su jedino i slane u Bosnu i Hercegovinu (Bojanovski, 1988., 356). Prema do sada poznatom epigrafskom materijalu to su bile:

- *Cohors I Lucensium Hispanorum equitata* u prvoj polovici I stoljeća do nešto prije 80. godine naše ere;
- *Cohors I Bracaraugustorum equitata* polovicom I stoljeća;
- *Cohors III Alpinorum equitata* u I stoljeću;
- *Cohors VIII voluntariorum civium Romanum* u II ili početkom III stoljeća;
- *Cohors I Belgarum equitata* u II ili početkom III stoljeća.

Logor je napušten negdje na razmeđu II i III stoljeća naše ere (Bojanovski, 1985., 67). Nije poznato da li je logor po njegovom napuštanju, početkom III stoljeća, pripao carskom fisku ili je služio u neke druge svrhe, no pokretni arheološki materijal potvrđuje da se ovdje život manjeg intenziteta odvijao i poslije toga.

Logor je bio centralno mjesto kojem su pripadale razne obrambene točke na brdima u okolici. Sam logor je bio i veliki posjednik zemljišta, njiva, ispaša i šuma na obje obale Trebižata. Sva etnička i privredna kretanja u dolini Trebižata oslanjala su se na tamošnji logor koji je bio najjači centar romanizacije ovog područja. Kroz 200 godina postojanja logora dolina Trebižata bilo je jedno od najnaseljenijih područja u provinciji Dalmaciji. Arheološka situacija potvrđuje da je ovdje bila potpuna romanizacija (Bojanovski, 1985., 67).

K. Patsch je pretpostavio da je uz logor niklo i civilno naselje (*canabae*), sve zajedno je identificirao kao rimsku putnu stanicu Bigeste (Patsch, 1893., 57, 90). Drugi istraživač rimskih cesta Bojanovski smatra da se Bigeste nalazila u Radišićima na putu između Ljubuškog i Vitine (Bojanovski, 1988, 119).

2. Opis dobra

Logor se prostirao na površini od oko 1,5 hektara. Izgrađen je na terenu koji prije nije bio nastanjen. Bio je ograđen kamenim bedemom dugim 140 m u pravcu sjever-jug i 110 m u pravcu istok-zapad. Bedem je bio širok oko 0,9 m. Otkopana su sva četiri kuta perimetralnog bedema, ali se dispozicija kula i ulaza kao i njihova veličina i oblik ostali nepoznati jer su iskrčeni. Tek su djelomično tu

i tamo na istočnoj i sjevernoj strani otkopani djelići temelja bedema šir. 0.90-0.95 m.

Prema Bojanovskom ovdje se nalazio stajajući vojnički logor (*castra stativa*), izgrađen za jednu kohortu uz pripadajuću konjičku turmu od 30 konjanika. Svaka kohorta imala je 6 centurija pa se pretpostavlja da se unutar logora može očekivati još pet paviljona, tj. dijelova kasarne, sličnih zgradi III, od toga dva ili tri sjeverno od centralnog objekta, a tri ili četiri jugozapadno od njega na neistraženom prostoru (Bojanovski, 1988., 366). Logor je izgrađen za oko 400 do 500 vojnika. Areal logora vjerojatno se protezao i van perimetralnih bedema i to na sve četiri strane, skoro do samih suvremenih komunikacija koje omeđuju ovaj teren sa svih strana (Bojanovski, 1980., 18).

Od 1,5 hektara koliko je zauzimao logor unutar zidina, u kampanjama 1976.-1979. godine istraženo je oko 2500 m², tj. 1/6 omeđenog prostora. Dio terena unutar obrambenog zida, i to cijeli zapadni i južni dio, ostali su neistraženi. Na tom dijelu leže gomile trijebljenog kamena jer je zemljište korišteno kao obradiva površina (Bojanovski, 1980., 18 – 19).

Dispozicija ranocarskih rimskih vojnih logora, kojem pripada i logor u Gračinama, bila je sljedeća: u sredini logora se nalazila zgrada komande (*principia*). Uz nju je bio i hram kao centar vjerskog kulta, koji u Gračinama nije nađen. Osim stanova za oficire, unutar logorskih zidina su bile barake za vojnike koji su bili raspoređeni po centurijama i alama. Pored toga u logoru su bile razne pomoćne zgrade, ambulanta, konjušnice, radionice, itd. Uz bedeme je obično ostavljan slobodan prostor za kretanje kola i četa (*ambulatorium*). On se na Gračinama vjerojatno nalazio u jugistočnom i sjeverozapadnom dijelu logora.

Svi otkriveni dijelovi logora su ležali unutar zidina. Kamen za gradnju vadio se u neposrednoj blizini logora sa terena na Gračinama.

Na istraženju površini logora otkriven je kompleks od 4 zgrade, od kojih su dvije, označene kao zgrade II i III, otkopane u cjelini, a dvije, I i IV, djelomično, jer su bile većim dijelom iskrčene. Zgrade su se pružale u pravcu SI-JZ i bile su usko povezane. Zgrade II i III je razdvajalo manje dvorište širine od 4 do 10 m. Zgrada I nalazila se svega 5 m udaljena od zgrade II, a zgrada IV je također bila usko povezana sa zgradama II i III. Nalazila se istočno od obje zgrade, a rastavljao ih je oko 3 m široki hodnik sa nekom vrstom vestibula iz kojeg se saobraćalo sa obje zgrade.

Zgrada I se prostire uz sjeveroistočni dio perimetralnog bedema i vjerojatno ima periferni položaj u logoru. Otkopana je jedna i to ne čitava prostorija, veličine 12x9 m. Debljina zidova je 0,6 m. O njenoj arhitekturi i namjeni u sklopu logora se ne može ništa određeno zaključiti.

Zgrada II je bila centralna građevina u logoru. Nalazi se oko 5 m udaljena od zgrade I. Ona je najbolje očuvana, iako uglavnom u temeljima koji su duboki i do 1,5 m (u istočnom, dvoetažnom dijelu) i cijela je otkrivena. To je ujedno i najsolidnije građen objekt, čiji je istočni dio imao 2 razine (podrum sa centralnim grijanjem i prizemlje), dok je zapadni dio imao samo prizemlje koje je građeno na plićim temeljima, pa se pretpostavlja da je taj dio naknadno prigraden (Bojanovski, 1980., 29). U istočnom, višem, dijelu, nađena je velika količina kuka za pričvršćivanje tavanice. Površina zgrade je oko 550 m². Debljina očuvanih

temeljnih zidova je 0,5 - 06 m. Građeni su od donekle pravilno oklesanih kvadera, pravilno složenih u redove, 2 debela, 1 tanki red.

Jedino se u ovoj zgradi, u prostoriji A, nalazio uređaj za centralno grijanje (*praefurnium*). Iz nje su vodile cijevi za povodjenje toplog zraka u prostorije B, C, F, G, I (kupaonica), u kojima su nađeni u podrumskim prostorijama hipokausti, suspensure i tubuli.

U sredini zgrade nalaze se centralne prostorije širine 9 m i različite dužine u rasponu od 2 do 7 m (niz od A-E). Sjeverno od njih (F – J) je niz prostorija, vjerojatno stambenih, manjih dimenzija, širine oko 5 m i također različite dužine, 4 - 7 m. Južno od centralnih prostorija je sanitarni čvor (P), i prostor (N - M) prigraden vjerojatno naknadno prema zgradi III, kao neka vrsta verande.

Najbolje je bila opremljena i najveća prostorija B, dim. 9 x 7,45 m. U podrumu ispod ove prostorije je konstatirano 13 redova suspensura, sa međusobnim razmakom od 0,35 m. Suspensure su bile pokrivene većim opekama preko kojih su prelivena dva sloja žbuke. Donji sloj je deo 15 cm sa krupnim pijeskom, a gornji sa sitnijim, deo 10 m, na kojem je sagan mozaik. Od podnog mozaika se sačuvalo malo fragmenata uza zidove. Mozaik je rađen od crnih i bijelih kockica sa geometrijskim ukrasima. Zidovi ove prostorije su bili ukrašeni freskama od kojih su nađeni mali komadi sa crvenom, zelenom i bijelom bojom. Susjedna, zapadna prostorija C, dim. 9 x 5 m je imala centralno grijanje. Podrumski prostor ove prostorije vezan je sa dva otvora za prostoriju B. Tu su nađeni također ostaci suspensura. Pod i zidovi ove prostorije su bili jednako ukrašeni kao i u prostoriji B. Zapadno od nje je prostorija D, dim. 9 x 5 m, koja već pripada zapadnom, plićem dijelu ove zgrade. Podnica je bila od malih opeka postavljenih u obliku "riblje kosti". Južno i sjeverno od nje su prostorije P (sanitarni čvor) i I (kupaonica), koje zajedno sa prostorijom C, vjerojatno čine dio stana (Bojanovski, 1980., 28-30).

Pretpostavlja se da je u ovoj zgradi bilo sjedište zapovjedništva logora, tj nazvan je "centralnim objektom" Arheološki materijal u toj zgradi je tipološki i kulturno ograničen u vrijeme od kraja prve polovice I do II stoljeća naše ere (Bojanovski, 1988., 366).

Zgrada III je imala mnogo pliće i slabije temelje od zgrade II. Veći dio zidova stradao je dubokim oranjem. Temelji su od lomljenog kamena, a na ponekim mjestima sačuvan je po jedan red nadzemnog zida od tesanih kvadera. Ova zgrada je bila prizemna, sa užim zidovima u odnosu na zgradu II. Raspored prostorija je jednostavan. Oko središnjeg hodnika nižu se manje prostorije. U zgradi je nađeno mnogo pokretnih arheoloških nalaza koji su pripadali raznovrsnim vojničkim predmetima za dnevnu upotrebu. Prema njima se zaključilo da je zgrada služila kao paviljon za vojnike jedne centurije.

Zgrada IV, koja je skoro iskrčena, nalazila se istočno od zgrada II i III. Od nje je ostao, i to djelomično, samo hodnik kojim je bila povezana sa spomenutim zgradama. O njenoj funkciji i rasporedu se također ne može ništa zaključiti, a djeluje kao aneks centralne građevine, tj. zgrade II (Bojanovski, 1980., 21).

Logor je prošao kroz nekoliko građevinskih faza. *Cohors III Alpinorum equitata*, koja je boravila u logoru na Gračinama cijelo I stoljeće, nije ostavila građevinske natpise i pečate. Ipak, po svemu sudeći, upravo je u vrijeme njenog

boravka najviše učinjeno na izgradnji logora. U II stoljeću zamijenila ju je *Cohors I Belgarum*, koja je ostavila i pisane dokaze o izgradnji logora.

Pokretni arheološki materijal, prema Bojanovskom, pripada tipičnom inventaru rimskih vojnih logora, oružje, oprema, raznovrsni predmeti svakodnevnne upotrebe, zatim opeka sa pečatima vojnih jedinica *LEG. III AVG* i *COH. I BELG, COH VIII VOLUNTARIORUM*. Pored toga nađeno je odlomaka provincijske terra sigillatae, staklenih čaša, flaša, te keramičke svijetiljke (lucerne), brončane aplikacije i igle, dugmeta. Tijekom istraživanja 1977.–1979. godine pronađena su 63 rimska novčića iz I stoljeća, a pripadaju carevima Augustu, Tiberiju, Kaliguli, Klaudiju i Neronu (Kraljević, 1985., 134). Iz kasnijeg perioda nađen je denar Aleksandra Severa iz 224. godine, i follis Konstantiusa II iz 337. godine (Bojanovski, 1980., Prilog 2, Numizmatički nalazi).

U svom Izvještaju o iskopavanjima na Gračinama istraživač I. Bojanovski ističe da je i poslije poduzetih arheoloških radova na ovom lokalitetu koji su bili dosta ograničeni, ostalo još mnogo nepoznanica. Prostornu organizaciju logora nije bilo moguće utvrditi, te su iznesene mnoge pretpostavke, polazeći a priori da je ovdje bio stalni vojni logor (*castra stativa*). Urbanistički plan logora nije ustanovljen, iako su takvi logori iz ranocarskog doba imali utvrđenu osnovnu urbanističku shemu (Bojanovski, 1980., 22-23). Postojanje logora u Ljubuškom kraju nije sporno, što dokazuje preko 50 nađenih nadgrobnih spomenika pripadnika raznih vojnih jedinica u okolici Ljubuškog. Pitanje je samo da li se nalazio na Gračinama, na kojima nije otkriven ni, u logoru inače, obavezan hram, kao ni civilno naselje *canabae*, negdje u okolici, što je posljedica neistraženosti terena. S druge strane, nesporno je da su na Gračinama nađene opeke sa pečatom dvije cohorte, koje se uzimaju kao potvrda o stacioniranju te dvije kohorte na Gračinama (Bojanovski, 1980., 25). U Hardomilju, na desnoj obali Trebižata, pronađena su dva natpisa koja daju podatak da je *coh. I Belg* 173. godine učestvovala u obnovi i dogradnji Liberovog hrama. Gdje je bio taj hram, da li ispod današnjeg samostana na Humcu ili na desnoj obali Trebižata, nepoznato je (Bojanovski, 1985., 68, nap. 11; Dodig, 1985, 99). Dodig u svom radu o nalazima sa desne obale Trebižata stoga navodi drugo mišljenje, potaknuto, između ostalog, činjenicom da Bojanovski, inače veoma studiozan i pouzdan znanstvenik, nije objavio integralni tekst sa rezultatima iskopavanja na Gračinama. Dodig iznosi mišljenje da je zgrada II na Gračinama *balneum* (kupalište) sa svim pripadajućim sadržajima. Za zgradu III smatra da je *casa* s atrijem i vestibulom. Kao zaključak nameće se da ovdje nije bio vojni logor već dio nekog civilnog naselja ili utvrđene *villae* jer su ostaci perimetralnih bedema nesporni (Dodig, 1985., 96, nap.4).

U obližnjim mjestima, na lijevoj i desnoj obali Trebižata, nađeno je mnogo nadgrobnih spomenika i grobova iz perioda trajanja logora, ali pitanje lokacije same logorske nekropole ostaje i dalje otvoreno (Dodig, 1985., 116).

3. Dosadašnja zakonska zaštita

Na temelju članka 39, 40, 42 i 55 Zakona o prostornom uređenju (Službeni list SR BiH broj 13/74) i članka 188. točke 20. Statuta općine Ljubuški

broj 3/74, a na temelju prijedloga Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH Sarajevo, Skupština općine Ljubuški je na XXVI zajedničkoj sjednici tri vijeća, 10. listopada 1977. godine donijela odluku o stavljanju pod posebnu zaštitu lokaliteta Gračine.

U Prostornom planu Republike Bosne i Hercegovine do 2002. godine nije evidentiran, pa time ni valoriziran.

4. Istraživački i konzervatorsko-restauratorski radovi

- 1976. godine, pri gradnji ceste Ljubuški-Vrgorac sa lokaliteta Gračine su odvožene hrpe kamenja za nasipanje puta. Pri tome je slučajno otkriven dio zgrade II. Fra Bonicije Rupčić je vodio probna iskopavanja na lokalitetu rimskog vojnog logora u Humcu kod Ljubuškog. Tada je otkopano nekoliko prostorija zgrade II. Pokretni arheološki materijal sa te kampanje nalazi se u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Humcu.

- 1977-1979. godine u okviru znanstveno-istraživačkog projekta "Arheološko iskopavanje antičke arhitekture vojnog logora na Gračinama kod Ljubuškog" istražena je površina od 2500 m², tj. otprilike 1/6 logorskog areala, ne računajući perimetralni bedem i eventualno još neke manje pomoćne zgrade unutar logora (Bojanovski, 1980., 18). Glavni istraživač je bio dr. Ivo Bojanovski, iz Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnog naslijeđa. Arheološka iskopavanja su bila ograničena na sjeverni dio logora, tako da još uvijek nije definirano rasprostiranje logora sa svim sadržajima i van zidina.

Pokretni arheološki materijal je predat najvećim dijelom u Zemaljski muzej u Sarajevu, u Muzej Franjevačkog samostana u Humcu, i mali dio Muzeju Hercegovine u Mostaru.

5. Sadašnje stanje dobra

Uvidom na licu mjesta, rujna 2003. godine, utvrđeno je sljedeće:

- - područje je ugroženo ubrzanom i intenzivnom gradnjom objekata u neposrednoj blizini zaštićenog područja, tj. antičkih iskopina,
- područje je izloženo specifičnim rizicima (promet, zagađenje, atmosferilije),
- područje je izloženo ubrzanom propadanju, konzervirani zidovi se na nekoliko mjesta jednostavno urušavaju, sve uslijed nedostatka redovnog održavanja,
- područje iskopina i okolo njih je zaraslo u žbunje, na području koje okružuje iskopine ima gomila trijebljenog kamenja.

Pošto se lokalitet nalazi na parcelama u ravnici koju sa tri strane uokviruju putovi kroz naselja, a sa četvrte velika zgrada škole, omogućen je lak pristup lokalitetu i njegova prezentacija. Zato II zona obuhvata cjelinu na kojoj već sada intenzivna gradnja raznih objekata ugrožava spomenik.

III - ZAKLJUČAK

Primjenjujući Kriterije za proglašenje dobara nacionalnim spomenicima (Službeni glasnik BiH", br. 33/02 i 15/03), Povjerenstvo je donijelo odluku kao u dispozitivu. Odluka je utemeljena na sljedećim kriterijima:

A. Vremensko određenje

B. Povijesna vrijednost

D. Čitljivost (dokumentarna, znanstvena, obrazovna vrijednost)

- iv. Svjedočanstvo o određenom tipu, stilu ili regionalnom maniru
- v. Svjedočanstvo o tipičnom načinu života u određenom razdoblju

F. Ambijentalna vrijednost

- ii. Značenje u strukturi i slici grada

H. Jedinstvenost i reprezentativnost

- i. Jedinstven ili rijedak primjerak određenog tipa ili stila

Sastavni dio ove odluke su:

- fotodokumentacija,
- grafički prilozi.

Korištena literatura:

Tijekom vođenja postupka proglašenja dobra nacionalnim spomenikom BiH, korištena je sljedeća literatura:

1893	Patsch, Carlo, <i>Anhang - Die epigraphischen Denkmäler der römischen Strassen in Bosnien und der Herzegovina</i> . U. Balliif, Philip, <i>Römische Strassen in Bosnien und der Herzegovina</i> . Wien, 1893.
1960	Pašalić, Esad, <i>Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini</i> . Zemaljski muzej, Sarajevo, 1960.
1977	Atanacković-Salčić, Vukosava, <i>Gračine, Humac, Ljubuški, antički vojni logor sa naseljem</i> . Arheološki pregled 19/1977, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd, 1977., 80-85, table, LII-LIV.
1978	Atanacković-Salčić, Vukosava, <i>Gračine, Humac, Ljubuški, antički - vojni logor sa naseljem</i> . Arheološki pregled 20/1978, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd, 1978., 73-77.

- 1980 Bojanovski, Ivo, *Arheološka istraživanja antičke arhitekture sa ostacima objekata vojnog logora i naselja i njegovog razvoja od i do V vijeka nove ere na lokalitetu Gračine kod Ljubuškog /1977-1979/. Naučno istraživački rad III. Izveštaj Zavod za zaštitu kulture BiH, Sarajevo, Obala 27.jula 11a. Broj ugovora: 03/4-249-1/77. Sarajevo, 1980.*
- 1985 Bojanovski, Ivo, *Epigrafski i topografski nalazi sa područja antičke Bigeste (pagus Scunasticus)*. U: 100 godina Muzeja na Humcu. Samoupravna interesna zajednica kulture općine Ljubuški, Ljubuški, 1985., 65-93.
- 1985 Dodig, Radoslav, *De Lubussa disputationes archaeologicae et epigraphice*. U: 100 godina Muzeja na Humcu. Samoupravna interesna zajednica kulture općine Ljubuški, Ljubuški, 1985., 95-118.
- 1985 Kraljević, Gojko, *Numizmatička zbirka na Humcu*. U: 100 godina Muzeja na Humcu. Samoupravna interesna zajednica kulture općine Ljubuški, Ljubuški, 1985., 133-138.
- 1988 Bojanovski, Ivo, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knjiga LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 6, Sarajevo 1988.

Nosilac istraživanja i izrade Prijedloga odluke:

Lidija Fekeža, magistar arheologije,

vanjski saradnik Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika